

ҚАДИМГИ ТУРКИЙ АДАБИЁТ НАМУНАЛАРИНИНГ ҒОЯВИЙ-
ЭСТЕТИК ХУСУСИЯТЛАРИ
(“ЧИСТОНИЙ ЭЛИК БЕГИНИНГ ҲИКОЯСИ” МИСОЛИДА)

Қодиржон Эргашев,
Ўз РФА Ўзбек тили,
адабиёти ва фольклори
институтининг етакчи
илмий ходими. Филология
фанлари доктори

Аннотация: мақола қадимги туркий адабиёт намуналарининг ғоявий-эстетик хусусиятларини тадқиқ этишига бағишланган. Муаллиф мавзунини “Чистоний Элик бегининг ҳикояси” асари мисолида ёритган. Ҳикояда буддавийлик қарашларининг ҳамда “Олтун ёруқ” асарининг таъсири мавжудлиги кўрсатилган, “Чистоний Элик беги ҳикояси”нинг адабий ёдгорлик сифатидаги хусусиятлари очиб берилган.

Калит сўзлар: қадимги туркий адабиёт, намуна, ғоявий-бадиий хусусиятлар, буддавийлик, қарашлар, таъсир, тасвир, Эликбек.

Аннотация: статья посвящена изучению идейно-эстетических особенностей образов древнетюркской литературы. Автор освещает данную проблему на примере “Рассказа Чистони Элик бека”. В статье при помощи конкретных примеров показаны влияние на рассказ буддийских воззрений и тюркоязычного источника “Золотое сияние”, раскрыты особенности рассказа как литературного памятника.

Ключевые слова: древнетюркская литература, образец, идейно-эстетические особенности, буддизм, воззрения, влияние, изображение, Эликбек.

Аждодларимиз томонидан қолдирилган маънавий мероснинг муайян қисмини қадимги ёзма ёдгорликлар ташкил этади. Узоқ ўтмишда яратилган бу асарларнинг мазмуни ва ғоясида, адабий ёдгорлик сифатидаги хусусиятларида ўша замонларда мавжуд бўлган, тарқалган турли қарашлар, диний, фалсафий таълимотларнинг, асарларнинг таъсирини кўриш мумкин [1 – 36]. Жумладан, тадқиқотчилар қадимги туркий адабиётда буддавийлик билан боғлиқ йўналиш юзага келганлигини кўрсатиб ўтганлар [2 – 83]. Бу жараёнда хитой тилида яратилган асарларнинг роли ва таъсири ҳам қайд қилинган [3 – 57]. Булар туркий тилдаги ўтмиш ёзма адабиёт намуналарининг ғоявий-эстетик хусусиятларини, адабий ёдгорлик сифатидаги ўзига хосликларини жиддий ўрганишни тақозо этади. Мақоламизда ушбу муаммо “Чистоний Элик бегининг ҳикояси” асари мисолида кўриб чиқилди.

Фитратнинг маълумот беришича, 1902 йилдан бошлаб немис шарқшунослари томонидан Шарқий Туркистонга илмий экспедициялар уюштирилган. Мазкур экспедициялар вақтида топилган ёзма ёдгорликлар орасида кичик-кичик ҳикоялар ҳам бўлган ва “Чистоний элик бегининг ҳикояси” шуларнинг биридир. Уни шарқшунос фон Лакук ўқиган ва нашр қилган. Фитрат ҳикояни VIII-IX асрларга оид деб ҳисоблайди. Ҳикоянинг

мазмуни ҳақида у алоҳида тўхталмаган, фақат экспедициялар давомида қўлга киритилган асарларнинг “кўбраки буддизм ва монийликқа оид диний асарлар, дуолардан иборат экани гумон қилинадир” деган тахминий фикрни билдирган[4 – 11].

Ҳикоя Эликбекнинг Чаёнбалиқ шаҳри яқинида турганда тўрт томонга айрилувчи йўл бошида яқлар (шайтонлар, ажиналар)ни учратгани ҳақидаги эпизод билан бошланади. Бу ёвузлар одамларни ўлдирар, уларнинг этини еб, қонини ичар, ичак-чавоқларини эса ўз таналарига ўраб олар эдилар:

“Арсланларнинг йўриғин йуру у Чаёнбалиқнинг кадинита туруб инару, бару йуриди ўтру. Элигбаг тўрт болтир йўлта йурию онинг орасинта сансиз, ўкуш яқларни кўрди. Ул йима яқлар йалигукларнинг атин йейу, қанин ичиб, бағор сукларин атузларинга йўрга йурлар арти”.

Яқлар сон-саноксиз, бунинг устига ташқи кўринишлари даҳшатли эканликларига қарамай Эликбек ҳеч бир кўрқувсиз уларнинг ораларига кириб боради. Яқлар Эликбекнинг ёлғиз эканлигини кўриб бундан фойдаланмоқчи бўладилар ва уни ҳар томондан ўраб оладилар, унинг кимлигини, нега ёлғиз ўзи уларнинг устига бостириб келганлигини суриштирадилар. Эликбек саволга савол билан жавоб беради ва яқлардан нега унинг шаҳридаги одамларни ўлдираётганликларини сўрайди, бундай ёвузликка қандай журъат қилаётганлари, қаердан куч олаётганликларини айтишни талаб қилади. У душманларга ўзининг ўткир қиличини кўрсатиб уларни қиймалаб ташлашини, зеро яқларнинг унинг улусига, шаҳрига нисбатан қилаётган ёвузликлари ҳақидаги хабарларни эшитишга ортиқ сабри қолмаганини айтади. Эликбекнинг бундай қатъий сўзларини эшитиб яқлар ғазабланадилар, қуролларини, тўқмоқларини қўлларига олиб, унга ташланмоқчи бўлиб, бир-бирларини тезлатиб. Эликбекка тиғ санчиш, уни бурдалаб ташлашга даъват қиладилар. Эликбек бор кучини тўплаб, бир сакраб яқлардан бирининг сочидан ушлаб олади ва бошини кесиш учун қилич уради. Унинг кучини, жасоратини кўрган яқларнинг шашти пасайиб, кўрқиб қоладилар. Эликбекка мулойим сўзлаб, уларни ўлдиргани билан унинг юртидан касалликлар аримаслигини айтадилар, шунингдек, бунинг сабабчиси кимлиги ҳақида ҳам ҳам хабар берадилар[4 –11-16].

Ҳикояда буддавийлик ақидаларининг таъсири, энг аввало, унинг бош қаҳрамони Эликбек тимсолида кўзга ташланади. Будда таълимотининг қонун-қоидалари баёнидан иборат бўлган “Олтун ёруғ” китобида ҳукмдорлар – эликхон ва эликбеклар кўп тилга олинади, эликхонларнинг масъулияти қайд қилинади, халқнинг яхши яшаши, юртнинг обод бўлиши уларга боғлиқ экани алоҳида таъкидланади, хусусан, уларнинг мамлакатни ҳимоя қилиш, уни турли

хавф-хатарлардан, душманлардан сақлашдаги ролига урғу берилади ва бунинг учун эликлар нўм қонунларига, яъни буддавийлик таълимотига риоя қилишлари лозимлиги уқтирилади. Ана шунда улар кучли, қудратли бўладилар, ёмон ниятли душманлар билан курашда ғолиб чиқадилар: “Агар қайси (бир) эликхонлар шу тариқа... иш тутсалар, кейин ўша эликхонлар ғоят муқаддас, улуғвор бўладилар... ёмон ниятли душманларнинг ҳаммасини оёқ ости қилиб... босқай, улардан ғолиб келгай”. “Чистоний Элиг беги ҳикояси” мазмунида, Эликбекнинг ўз шаҳри ва халқини ёвуз яклардан ҳимоя қилиши, душманлар билан тўқнашувда ғолиб чиқиши тасвирларида юқоридаги қарашлар ўз ифодасини топган.

“Олтин ёруқ”нинг IX қисмида бир адолатли эликбекнинг ҳукмронлиги ҳақида сўз юритилади. У халққа ғамхўр бўлиб, одамларга худди меҳрибон ота-она ўз болаларига қарагандек қарар эди. Ўша вақтда ўша эликбекнинг юртида бир Удақатати номли аслзода яшаган. Удақатати тиббиёт илмини яхши билар, дори-дармонларнинг, касалликларнинг хусусиятлари ҳақида тушунчаларга эга бўлиб, касалларни яхши даволар, унинг олидига нажот истаб келган қанчадан қанча беморлар шифо топиб кетар эдилар. Унинг жуда яхши фазилатларга эга бўлга билимдон ва чиройли ўғли бор эди. Кутилмаганда эликбекнинг юртида юртида касаллик тарқалади “... эликбекнинг юртида касаллик тарқалиб, халқи ғоят азоб чекди. Бу (аҳвол)дан ўша эликбек ниҳоятда ғамга ботиб, қайғурди”. Шу оғир аайтда юқорида тилга олинган аслзода Удақатати ва унинг ўғли эликбекнинг ва халқнинг жонига оро кирадилар. Удақататининг билими, ўғлининг сабъ-ҳаракатлари туфайли мамлакатда тарқалган касаллик бартараф этилади[5 – 224-236] “Чистоний Элик беги ҳикояси”да ҳам Эликбекнинг шаҳрида, юртида касаллик тарқалгани ва Эликбек уни бартараф қилишга, сабабини аниқлашга интилгани ҳақида сўз боради. Эликбек якларни ўлдирмоқчи бўлганда улар шундай дейдилар:

“Йалингуқларнинг арслони... Бирак бизни ўлур сансан. Йима, нагу, санинг балиқтаги ик тўға кетгуси йўқ. Амта бизнинг исик ўзумизга азгу кўнгул турғузуб, умуғ, тиноғ бўлғил”(Инсонларнинг арслони, ... Бирдан бизни ўлдиришни истайсан. Яна шаҳрингдан касаллик ҳеч қандай кўтарилмайдир. Эмди яхши кўнгул кўтариб, бизнинг иссиқ жонимизга умид, ишонч бўлғил”.

Эликбек инча теп теди: “Ай йаклар, таркин сўзланглар, начук манинг болиқимтақи ик туға кетмаз?! (Эликбек шундай деди: Ай яклар, тез сўзланглар, қандай қилиб менинг шаҳримдаги, улусимдаги касаллик кетмайдир?)

Ҳикояда туркий буддавийлик адабиётининг йирик намунаси “Олтун ёруқ” учун хос бўлган иборалар, сўзларнинг учрашини ҳам таъкидлаш зарур. Масалан, “ёмон ўй” (ёки “ёмон ният”) ибораси:

“Олтун ёруқ”да: Агар ўша жамики эликхонлар ... ёмон ният қилмаса ... ҳамма халқ тинч, шоду хуррам (бўлади);

Кўп турли яхши аломатлар... кўрунгай. Зоҳир бўлғай, ёмон ниятли душманларнинг ҳаммасини оёқ ости қилиб... ғолиб келгай;

Шунингдек, уларнинг юртида, қишлоғида душман, кулфат, ғам, ёмон ўй, яна бошқа хавф-хатар бўлмайди.

Ҳикояда: Анта овлақ сақинжлик рақшаш бўлур (У ерда ёмон ниятли рақшаш бўлур).

“Олтун ёруқ”да ҳам аслият матнида бу ибора худди ҳикоядаги сингари қадимги туркий сўзлар билан “ йовлақ сақинж” шаклида берилган.

Ҳикоядаги ”яқлар”, “як”, “исик ўзи”(“иссиқ жон”). “ ик тўға”(касаллик, фалокат) кабилар ҳам “Олтун ёруқ” матнига хос сўз ва ибораларжумласидандир. Уларнинг ҳар бирига мисоллар келтириш мумкин. Биз бу ўринда “исик ўзи”(ёки “исик ўзу”) – иссиқ жон иборасига кетириш билан кифояланамиз:

“Олтун ёруқ”да: ... худди ботир эр (ёлғиз ўзи) лашкарга хужум қилгандай, иссиқ жонимга ачинмай... нўм хазинасини эгалладим, (унга) риоя қилдим;

Эй акаларим, биз ҳаммамиз иссиқ жонимизга, танамизга ниҳоятда боғланганмиз, ёпишиб олганмиз;

Иссиқ жонимиздан кечиб, пок, самимий кўнглим билан таъзим қиламан, жамики бурхонларнинг... фазилатига.

Ҳикояда: Тақи нагу кўдарсизлар? Таркин муни санчинглар, бичинглар, исик ўзин узуб... қадинглар! (Яна нима кутяпсизлар? Бот буни санчинглар, тўғранглар, иссиқ жонини узуб... отиб юборинглар!);

Амти бизнинг исик ўзумузга азгу кўнгул турғузуб, умуғ, тиноғ бўлғил.(Эмди яхши кўнгул кўтариб, бизнинг иссиқ жонимизга умид, ишонч бўлғил).

“Чистоний Элик беги ҳикояси” туркий насрнинг қадимги намуналаридан бири ўлароқ ўзига яраша бадииятга ҳам эга. Ундаги тасвирда ўхшатиш, сифатлашлардан фойдаланилганини кўришимиз мумкин. Масалан, қуйидаги парчада Эликбек арслонларга ўхшатилади: “Арслонларнинг йўриғин йуруб у Чаёнбалиқнинг қадинита туруб инару, бару йўриди ўтру (Арслонларнинг юриши билан юриб у Чаёнбалиқ шахрининг кейинида туриб, кўниб, олдинга қараб юрди). Бошқа бир ўринда эса у йўлбарсга қиёс қилинади: ”Они кўруп Чистоний Элик баги юракин қатрунуб тўнгалар бак так ... кўрқинжсиз. аянжсиз кўнглин ул яқлар орасинта кируб борди (Уни кўриб Чистоний Элик беги юрагини маҳкам қилиб, йўлбарслар беги каби... кўрқувсиз, беаёв кўнгил билан яқлар орасига кириб борди).

Асарда яklarинг ташқи кўринишлари ва ҳатти-ҳаракатлари тасвирланган ўрин ҳам мароқли. Парча уларнинг кўрқинчли, хунук башаралари ва ёкимсиз атвори ҳақида тасаввур ҳосил қила олади: "Кўрқғу-так кўрк, мангиз тутуб ёвлак қатиғ унинг қийқирису дизрул бодруқ иликларинта тутуб, қап-қара, улуғ бадук тоғ-так атузинунайу ўт ўнглук эшин сочларин ангинларинта тушуруб, оғулук йиланина турларин итиниб яраниб қов болтир сойу йурийур арти (Кўрқинчли қиёфа, юз тутиб, ўта қаттиқ товуш билан қичқиршиб, яроқларини қўлларига олиб, қоп-қора. катта, чўнг тоғдек гавдаларини кўтариб, ўт тусли, эшилган сочларини эгинларига тушириб, оғули илон танасидек суришиб, ялқовланиб, яқин йўл бошида юрар эди).

Шу билан бирга ҳикоядаги тасвир, персонажларнинг ташқи кўриниши, уларнинг воқеалар ривожига жараёнидаги ҳатти-ҳаракатлари уларга хос асосий хусусиятларни илғаб олиш имконини беради, Эликбекнинг қаҳрамон сифатидаги асосий жиҳати ҳам, яқлар табиатининг асосий, бўртиб кўзга ташланувчи қирралари ҳам нималардан иборатлиги муайян даражада аён бўлади. Масалан, яқлар ташқи кўринишлари кўрқинчли бўлишига, бошқаларнидаҳшатга солувчи ҳаракатларни содир этишларига қарамай, аслида кўрқоқ ва ожиздирлар. Уларга хос бу хусусият Эликбек билан тўқнашув пайтида яққол кўринади. Яқлар уни ўраб олиб, ўлдирмоқчи бўладилар, лекин Эликбек улардан бирига зарба бериши билан ҳаммалари кўрқиб қоладилар. Ҳикояда уларнинг буҳолати яхши тасвирланган. Яқларнинг ҳатто товушлари ҳам пасайиб қолади ва Эликбекка хушомад қила бошлайдилар. Шу ўринда бир нарсани таъкидлаб ўтиш лозим. Яқ сўзи шайтон, иблис, ажина маъноларин билдиради. Лекин ҳикояда тасвирланган яқларда ҳеч қандай ғайритабиий хусусиятлар йўқ. Уларнинг кучи, имкониятлари ҳам одамларникидан ортиқ эмас. Буни юқорида тилга олинган тўқнашув эпизодида ҳам кўриш мумкин. Бу ўринда уларнинг ҳатти-ҳаракатлари ҳам, гап-сўзлари ҳам кучсиз, ожиз ва кўрқоқ одамларникидан фарқ қилмайди. Тўғри, улар ёвуз ва раҳмсиз, қиёфалари хунук, одамларнинг этини ейди. Лекин уларда шайтон, иблисларга хос қобилиятлар мавжуд эмас. Кишиларнинг гўштини ейиш масаласига келсак, бу одат айрим ҳудудларда одамлар орасида ҳам мавжуд бўлган (каннибализм). Ҳикояда яқлар билан боғлиқ бирон-бир ғайритабиий воқеа юз бермайди, афсонавийлик мавжуд эмас. Шунга кўра бу ўринда мажозийлик бор ва асардаги яқлар ёмон, ёвуз одамлар тимсолидеб ҳисоблаш ҳам мумкин.

Вазиятга қараб ўзгарувчи, журъатсиз яқлардан фарқли ўлароқ ҳикояда Эликбек қатъиятли, жасур, кўрқмас инсон, қаҳрамон сифатида кўрсатилган. Унинг ҳатти-ҳаракатлари тасвири, бунда қўлланган сўзлар, ўхшатишлар Эликбекнинг ана шундай қиёфасини яратишга хизмат қилади. Фақат тасвир,

таърифлар эмас, қаҳрамон тилидан айтилган сўзлар, унинг нутқи ҳам бекнинг шахсига, табиатига хос хусусиятларни очиб беради: Ай йаклар, таркин манга сўзланглар. Манинг балиқимтақи будунуғ бу қўнуғ нагулуг ўлурурсизлар?! Сизларға бу балиққа киргулук куч кўсун ким берди?! Бу манинг ити қиличимни кўрунглари. Атузунглари бичиб унги унги камшайин! Балиқимнинг, улусумнинг бу мунтоғ туд ужуз совларин кўруб саргум такармаз(Эй яклари, менга тез айтинглар, менинг шаҳримдаги эл-халқни нега ўлдирасизлар?! Сизларга бу шаҳарга кирарлик куч-қувватни ким берди?! Бу менинг ўткир қиличимни кўринг. Таналарингизни қиймалаб, бошқа-бошқа (томонларга) ташлайин! Шаҳримнинг, улусимнинг бундай ёмон хабарини кўриб чидай олмайман).

Юқоридаги сўзлардан Эликбекнинг ботир, кучли инсонгина бўлиб қолмай, айна пайтда ўз юртини, халқини ўйлайдиган, улар учун қайғурадиган ҳукмдор эканлиги ҳам аён бўлади. Ҳикоя охирига етмай узилиб қолган. Шуундай бўлсада, ҳажман кичик бу асар қадимги туркий адабиётнинг ўзига хос намунаси сифатда аҳамиятлидир.

Адабиётлар рўйхати:

1. Абдураҳмонов А. Туркий адабиётнинг қадимги даври(Энг қадимдан исломгача бўлган давр). Тошкент, 2005. Б.36.
2. Ўзбек адабиёти намуналари. 1-жилд. Тошкент, 2003. Б.83.
3. Мирзагулова З. Идеино-эстетические особенности тюркских буддийских произведений средних веков. Туркология, 2017, №6. С.57.
4. Фитрат. Ўзбек адабиёти намуналари. Тошкент, 2013. Б.11, 11-16.
5. Олтун ёруғ. 2-китоб. Тошкент, 2013. Б.224-23